

KINGA KUSZAK

ORCID 0000-0002-2430-7803

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

JĘZYKOWY OBRAZ WOJNY WEDŁUG UCZNIÓW KLAS IV-VII SZKOŁY PODSTAWOWEJ

ABSTRACT. Kuszak Kinga, *Językowy obraz wojny według uczniów klas IV-VII szkoły podstawowej* [Linguistic Image of War According to Students of Years 4-7 of Primary School]. *Studia Edukacyjne* nr 56, 2020, Poznań 2020, pp. 39-56. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2020.56.3

The article discusses the linguistic image of war as an element of the linguistic worldview, based on statements made by students of years 4-7. The author follows Jerzy Bartmiński's assumption that a linguistic worldview is a linguistic interpretation of reality, which can be defined as a set of judgements about the world. These judgements may be fixed in the language itself, in its grammatical forms, lexicon, clichéd texts (e.g. proverbs), or as implied linguistic forms and texts. Language is a means of interpreting the world and the words used not so much to "render a photographic reproduction of things" as to "portray" them mentally. The author, inspired by Franciszek Hinczer's research on war conducted in 1919 among students aged 8-14, asked students of two primary schools (302 people in total) about their opinions on the same topic. The students taking part in the research, conducted a hundred years after the study was published in the *Szkoła Powszechna* journal, answered the following questions: What do they think a war is? What do people do during a war? What do adults do during a war and what do children do? The students' statements were analyzed and categorized. Each selected category was illustrated with sample answers from the respondents. The presentation of the results was preceded by an analysis of the notion and image of war in selected dictionaries of the Polish language.

Key words: linguistic worldview, the notion of war, linguistic image of war, linguistic image of war in statements of year 4-7 students, language competencies of students in upper years of primary school

Wprowadzenie

W 1920 roku nauczyciel szkoły we Włocławku opublikował na łamach „Szkoly Powszechnej”¹ artykuł, zatytułowany „Stosunek dziecka polskiego

¹ F. Hinczer, *Stosunek dziecka polskiego do wojny*, „Szkola Powszechna”, zeszyt II, Warszawa 1920, s. 63-79.

do wojny”. Przedstawił w nim rezultaty zadania, jakie zaproponował swoim uczniom:

dnia 30 stycznia 1918 roku napisałem na tablicy w swej klasie następujące zdanie: „Czy chciałbyś, żeby wojna się skończyła i dlaczego” (...). Napiszcie to wszystko, co teraz wam przyjdzie. Piszcie szczerą prawdę”².

W lutym i marcu 1918 roku, dzięki życzliwości innych nauczycieli, zebrał 504 wypowiedzi dzieci 8-14-letnich na temat wojny, które przedstawił w artykule. Wśród nich znalazły się narracje prezentujące własne doświadczenia, indywidualną perspektywę, marzenia o zakończeniu niewoli. Zainspirowana wynikami tych badań, postanowiłam zbadać, jaki jest językowy obraz wojny współczesnych dzieci. Poprosiłam 302 uczniów klas IV-VII³ z dwóch szkół podstawowych zlokalizowanych w Poznaniu o wypowiedzi na temat: „Czym według Ciebie jest wojna? Co robią ludzie w trakcie wojny? Co podczas działań wojennych robią dorośli, a co robią dzieci?” Zależało mi, aby poznać rozważania tych uczniów na temat indywidualnego obrazu wojny, refleksji i przemyśleń związanych z czasem wojennego niepokoju, a więc to, co ujmujemy obecnie jako elementy językowego obrazu świata.

Pojęcie: językowy obraz wojny

Językowy obraz świata ujmuję za Jerzym Bartmińskim jako

zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane⁴.

Za pomocą języka człowiek może interpretować świat, a słowa którymi się posługuje nie tyle „odwzorowują rzeczy fotograficznie”, lecz „portretują je mentalnie”⁵. W procesie interpretowania świata każda jednostka jest „podmiotem doświadczającym”⁶, jest aktywna, przyjmuje indywidualną perspektywę, dokonuje takiej a nie innej konceptualizacji rzeczywistości, którą „ogłada”. Interpretacja świata nie może bowiem być zunifikowana; zakłada wiele możliwych spojrzeń⁷, wiele punktów widzenia, zaś przyjęty przez podmiot punkt

² Tamże, s. 63.

³ W badaniu wzięło udział 149 dziewczynek, 148 chłopców, zaś 5 osób nie podało imienia ani nie określiło płci.

⁴ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2012, s. 76-76.

⁵ Tamże, s. 77.

⁶ Tamże, s. 208.

⁷ R. Tokarski, *Świat za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2014, s. 65.

widzenia funkcjonuje „jako zespół dyrektyw kształtujących treść i strukturę treści słów i całych wypowiedzi”⁸. Jerzy Bartmiński dodaje, że przyjęta perspektywa „różnicuje znaczenia słowa przez to, że bezpośrednio determinuje wybór podstawy definicji, a pośrednio – dobór kategorii i sposób ich wypełnienia”⁹. Perspektywa językowego ujmowania świata jest zatem subiektywna, a

zarówno codzienne doświadczenie, jak i najgłębsza refleksja wskazują na tę ułomność języka, upatrując w owej dziedzinie odległą krainę, do której tylko język prowadzi, a i on nigdy całkiem do niej nie dociera¹⁰.

„Ułomność” perspektywy, na którą wskazuje Wilhelm von Humboldt wyraża się właśnie w tym, że jest indywidualna. Zatem, z tego względu „nie do dociera” do istoty rzeczy, lecz odzwierciedla indywidualne myślenie, rozumienie, interpretowanie jakiegoś faktu w rzeczywistości. Jak dodaje Tomasz Nowak, językowy obraz świata

wydobywa się z metafor pojęciowych, a także stereotypów językowych i konotacji. Stereotypy językowe tkwią w utrwalonych w języku zbitkach słownych, w przysłowia, frazeologizmach i kolokacjach. (...) Konotacje to z kolei zabarwienia wyrazów, w tym kryjące się w nich wartości¹¹.

Podążając tą drogą, językowy obraz wojny będę postrzegała jako subiektywny, wynikający z wiedzy uczniów, ich refleksji, wrażliwości, konceptualizację wyrażoną ich słowami, obraz wojny. Ten obraz, co postaram się pokazać, nie jest oceną wartościowania, zakorzenionych w języku metafor i stereotypów.

Językowe ujęcie wojny według uczniów klas IV-VII¹²

W *Popularnym słowniku języka polskiego*¹³ pojęcie wojny zdefiniowano w dwóch znaczeniach, jako:

- 1) konflikt zbrojny; zorganizowana walka zbrojna między państwami, narodami lub grupami społecznymi, religijnymi itp., prowadzona dla osiągnięcia zamierzonych celów;
- 2) awantury, kłótnie, spory, bójki.

⁸ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, s. 78.

⁹ Tamże, s. 82.

¹⁰ W. Humboldt, *O myśli i mowie*, Warszawa 2002, s. 274.

¹¹ T. Nowak, *Język w świetle odkryć nauki*, Kraków 2011, s. 47.

¹² Wątek ten rozwinęłam w artykule K. Kuszak *Interpretacje pojęcia wojny według uczniów klas starszych szkoły podstawowej*, [w:] *Dziecięce interpretacje rzeczywistości. Wербalne i pozawербalne reprezentacje dziecięcych znaczeń*, red. E. Kochanowska (w przygotowaniu).

¹³ *Popularny słownik języka polskiego*, Poznań 2009, s. 562.

Z kolei *Słownik języka polskiego PWN* pojęcie to ujmuje jako:

1) zorganizowaną walkę zbrojną między państwami, narodami lub grupami społecznymi, religijnymi itp., prowadzoną dla osiągnięcia zamierzonych celów, np. zagarnięcia obcego terytorium;

2) kłótnię, bójkę;

3) grę karcianą polegającą na automatycznym zbieraniu lew¹⁴.

W *Internetowym słowniku języka polskiego* wymieniono kilka typów wojen, jak na przykład: atomowa (jądrowa, nuklearna), biologiczna, błyskawiczna, domowa, podjazdowa, pozycyjna, przewencyjna, psychologiczna, secesyjna, święta, totalna. *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*¹⁵ uzupełnia tę listę o wojnę: obronną, zaczepną, bratobójczą, bakteriologiczną, zimną, zaś *Słownik frazeologiczny* – o wojnę nerwów i wojnę na górze¹⁶. Władysław Kopaliński¹⁷ dodaje jeszcze inne typy, w tym: brudną wojnę, dziwną wojnę, wojnę kokoszą, wojnę peloponeską, wojnę trojańską, trzydziestoletnią, wojny krzyżowe, sukcesyjne. We wspomnianym słowniku internetowym za synonimy tego pojęcia uznano: kampanię, wojenkę, walkę¹⁸. Natomiast, w *Słowniku 3w1 wyrazów obcych, synonimów, frazeologicznym* Wydawnictwa Buchmann¹⁹ zawarto synonimy odnoszące się do dwóch znaczeń pojęcia wojna:

1) konflikt zbrojny, walka;

2) spór, kłótnia, konflikt.

Z kolei, w *Słowniku idiomów polskich*²⁰ pojęciu wojna przyporządkowano następujące idiomy: być w lesie; pójść do lasu; chłopcy z lasu; coś spłynęło krwią; iść na barykady, kłaść, położyć nieprzyjaciela, wroga pokotem, trupem; mięso armatnie; przelew (rozlew) krwi; święta wojna; taktyka spalonej ziemi; tonąć we krwi; wydać bitwę (wojnę); wyjść z lasu; czyn zbrojny; paść, polec, zginąć na polu chwały.

A zatem, już ta pobieżna analiza ujęć słownikowych wspomnianego pojęcia wskazuje na wielość ujęć i różnorodność perspektyw. Jerzy Bartmiński odnosząc się do definicji słownikowych, zaznacza, że ich treść odpowiada wiedzy naukowej (podanej językiem specjalistycznym), nie zaś wiedzy „zdroworozsądkowej”²¹. Dodaje, że wiedza naukowa jest pod pewnymi względami bogatsza od potocznej, a pod innymi uboższa. U jej źródeł znajduje się

¹⁴ L. Drabik i in., *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2011, s. 1160.

¹⁵ E. Dereń, T. Nowak, E. Polański, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*, Warszawa 2012, s. 470.

¹⁶ E. Sobol, *Słownik frazeologiczny z Bralczykiem*, Warszawa 2008, s. 367-368.

¹⁷ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2011, s. 1445-1447.

¹⁸ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/wojna.html>, [dostęp: 15.04.2020].

¹⁹ *Słownik 3w1 wyrazów obcych, synonimów, frazeologicznym*, Warszawa 2012, s. 545.

²⁰ L. Drabik, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Słownik idiomów polskich PWN*, Warszawa 2006, s. 189-190.

²¹ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, s. 35.

postawa wobec rzeczywistości, którą charakteryzuje zwężenie punktu widzenia, nastawienie wyłącznie na cele poznawcze oraz ujęcie wyników tego poznania w system pojęciowy (...). W przeciwieństwie do niej wiedza potoczna, która leży u podstaw języka ogólnego (można ją nazwać wiedzą „językową”), odznacza się tym, że ujmuje rzeczywistość w wielu aspektach, preferuje pragmatyczne, a nie teoretyczne podejście, a spetryfikowanych charakterystyk przedmiotów nie zamyka w spójny system²².

I tak właśnie jest w przypadku uczniowskich interpretacji pojęcia „wojny”. Uczniowie w swoich wypowiedziach rozszerzają i uzupełniają „tradycyjną” definicję słownikową, akcentując elementy, które z ich perspektywy są istotne i według nich są/mogą być użyteczne. Z wypowiedzi uczniów wynika, że wojna to: 1) działanie prowadzące do utraty życia (36,09%)²³; 2) konflikt (kłótnia, spór, sprzeczka, waśń) (27,15%); 3) walka (bitwa, bójka) (17,22%); 4) „trudne emocje”: cierpienie, rozpacz, smutek, żal itp. (30,46%); 5) niszczenie (zniszczenia) (8,6%); 6) codzienne doświadczenie (5,29%). Zatem, obraz wojny stworzony przez uczniów jest bogatszy, aniżeli definicja zawarta w *Popularnym słowniku języka polskiego*²⁴. W tabeli 1 zamieszczono podkategorie do każdej z tych kategorii wyłonionych na podstawie analizy wypowiedzi uczniów, uzupełnione wybranymi przykładami.

Tabela 1

Kategorie pojęcia wojny według uczniów klas IV-VII

Kategoria	Podkategorie	Wybrane wypowiedzi uczniów
Działanie prowadzące do utraty życia	wzajemne zabijanie	„wojna to jest straszny czas, kiedy ludzie z innego kraju zabijają inne osoby codziennie” (ch., kl. IV), „wojna jest czymś strasznym, na wojnie giną ludzie (...)” (ch., kl. V), „według mnie wojna, to okres, gdy dzieją się potworne rzeczy. Ludzie siebie mordują” (dz., kl. V), „Chaos na świecie, zabijanie siebie nawzajem” (dz., kl. VI), „wojna, według mnie, to pole walki, na którym ludzie się zabijają” (dz., kl. VI)
	strata bliskich ludzi	„według mnie wojna to utrata bliskich (...), to smutek i złość (...). Wojnie towarzyszy śmierć i samotność” (dz., kl. VI), „według mnie to jest okres śmierci, zagłady i smutku. Ludzie tracą najbliższe im osoby” (dz., kl. VI)
	masowe mordowanie	„słowo wojna, według mnie, kojarzy się z krwią i płaczem, bo bardzo dużo ludzi zabija i umierają, i wiele rodzin na tym traci” (ch., kl. VI), „wojna to (...) sposób na wymordowanie milionów, a nawet miliardów ludzi” (dz., kl. VI), „wojna to problem, zagłada ludzi” (dz., kl. VII)
	pozbawianie życia niewinnych ludzi	„wojna to zabijanie niewinnych ludzi” (dz., kl. VII), „wojna to zabicie ludzi młodych i starych” (ch., kl. VI), „wielu niewinnych ginie w trakcie takich wydarzeń” (ch., kl. VII)

²² Tamże.

²³ Dane nie sumują się do 100%, ponieważ każdy uczeń mógł w zaproponowanej definicji zawrzeć kilka elementów odpowiadających różnym kategoriom.

²⁴ *Popularny słownik języka polskiego*, Poznań 2009, s. 562.

Konflikt	między ludźmi	<i>„to kłótnia pomiędzy osobami, które nie umieją się pogodzić” (dz., kl. V), „kiedy dwoje ludzi pokłóci się nawet o drobną rzecz” (dz., kl. VI), „jest konfliktem między (najczęściej) osobami, które zamiast używać stosownych argumentów, by postawić na swoim, wolą użyć przemocy. Cierpi na tym społeczeństwo” (? , kl. V),</i>
	między państwami	<i>„dla mnie wojna to konflikt między kilkoma państwami” (dz., kl. VI), „wojna, to sprzeczka pomiędzy krajami” (ch., kl. VI), „wojna to konflikt między państwami lub miastami” (dz., kl. V), „wojna to nieporozumienie pomiędzy dwoma np. państwami, które doprowadzą do starcia militarnego” (ch., kl. V), „wojna to kłótnia pomiędzy dwoma, trzema krajami” (dz., kl. V),</i>
	konflikt zbrojny	<i>„wojna to konflikt zbrojny. Podczas niej wiele istot żywych cierpi i w zasadzie ma silne nacechowanie negatywne” (dz., kl. VI), „konfliktem zbrojnym między dwoma lub więcej stronami” (? , kl. VI),</i>
Walka	między ludźmi	<i>„wojna to bitwa z rodzeństwem” (dz., kl. VI), „wojna jest bitwą między ludźmi” (dz., kl. VII), „według mnie jest to krwawa walka dwóch lub więcej drużyn” (ch., kl. VI),</i>
	między państwami	<i>„wojna: bitwa między jednym krajem a drugim” (dz., kl. VI), „jest to bitwa pomiędzy dwoma krajami” (ch., kl. VI), „wojna to jest taki okres, w którym jest ileś wrogich królestw, które się „biją” (włączając w to strzelanie z pistoletu)” (dz., kl. VII)</i>
	z jakiegoś powodu	<i>„wojna to walka o dany teren” (dz., kl. VI), „stanem bitwy (...) często na tle politycznym lub religijnym” (dz., kl. VI), „między dwoma walczącymi o terytorium państwami” (dz., kl. VII), „wojna to walka o władzę i udziały” (ch., kl. VII), „według mnie, wojna to bitwa o coś, co jest dla kogoś ważne” (dz., kl. V)</i>
	z wykorzystaniem narzędzi (środków) przemocy	<i>„to walka zbrojna” (ch., kl. VII), „moim zdaniem, wojna to inaczej walka, w której używa się broni” (dz., kl. V), „(...) ileś wrogich królestw, które się „biją” (włączając w to strzelanie z pistoletu)” (dz., kl. VII)</i>
	prowadząca do przelewu krwi i śmierci	<i>„walka, w której się ginie” (ch., kl. VI), „zabijesz komuś brata, ale twój też może nie wrócić” (ch., kl. VI), „na wojnie giną ludzie” (ch., kl. V)</i>
„Trudne” emocje	cierpienie (rozpacz)	<i>„wyrządza dużo szkód i cierpienia” (dz., kl. VI), „według mnie, wojna to obraz zniszczenia, śmierci i cierpienia” (ch., kl. VII), „moim zdaniem, wojna to śmierć, rozpacz” (? , kl. V)</i>
	smutek	<i>„wojna to (...) bardzo dużo smutku” (dz., kl. VI), „wojna to jest wielki hałas i smutek” (dz., kl. VI)</i>
	strach (trwoga)	<i>„(...) ciągły strach, walka o przetrwanie” (dz., kl. VII), „wojna to wydarzenie, kiedy ludzie żyją w strachu, niepokoju” (dz., kl. VI), „czas głodu i trwogi” (dz., kl. V)</i>
	samotność	<i>„wojnie towarzyszy śmierć i samotność” (dz., kl. VI)</i>

„Trudne” emocje	złość (gniew, nienawiść)	„moim zdaniem, wojna to nienawiść do siebie” (dz., kl. V), „wojna to zło, nienawiść (...)” (dz., kl. V), „krew, śmierć, bum bum, (...) gniew” (ch., kl. V), „wojna kojarzy mi się ze złością” (ch., kl. V)
Niszczenie	dóbr materialnych (zabytków)	„wiele miast zostaje zniszczonych” (ch., kl. VI), „zniszczona zostaje przyroda”, „dochodzi do zniszczenia miast i przyrody” (ch., kl. VII), „(...) i niszczonych jest wiele pięknych miejsc związanych nie tylko z naturą, ale i z historią naszych przodków” (dz., kl. VII), „cenne pamiątki i zabytki są niszczone” (ch., kl. VII)
	przyrody	„(...)giną też zwierzęta” (dz., kl. VII), „ginie dużo osób oraz konie” (dz., kl. VI)
Codzienne doświadczenie	kłótnie (nieporozumienia)	„wojna to jest wtedy, gdy Zuza M. o mnie coś powie, to jest ok, ale gdy ja to zrobię, to wojna na całą szkołę. Wojna to moje relacje z Zuzą” (dz., kl. VI)
	rywalizacja	„wojna to są emocje w szatni po lekcji WF” (dz., kl. VI)
	temat filmów i gier komputerowych	„wojna jest głównym tematem gier komputerowych (...) tematem filmów” (ch., kl. V), „Star Wars” (ch., kl. VI)
	koronawirus	„koronawirus (...) rozwalony świat” ²⁵ (ch., kl. V)

Źródło: badania własne.

W interpretacjach zaproponowanych przez uczniów zaznacza się ich negatywne nastawienie do wszystkiego, co wiąże się z udziałem w konfliktach, nieporozumieniach, przemocy, wojnie. Badani podkreślają bezsensowność i okrucieństwo działań wojennych, na przykład: „(...) uważam, że jest to okropna rzecz i nigdy nie chcę jej przeżyć” (dz., kl. VII), „wojna jest dla mnie (...) po prostu straszna rzecz” (ch., kl. VII), „(...) nie chcę, żeby w Polsce kiedykolwiek były wojny” (dz., kl. V), „wojna to jest zło, którego nikt nie chce, ludzie umierają i nie mają szansy mieć chwili wytchnienia, bo cały czas musisz uważać” (ch., kl. VI), „wojna to okropny czas, w którym giną ludzie i cierpią” (dz., kl. V), „dla mnie wojna to najokropniejsza rzecz na świecie. Ludzie umierają, tracą rodziny, chowają się” (dz., kl. V), „wojna jest okropna. Umiera wtedy wiele ludzi” (dz., kl. V), „nic pożytecznego z niej przeważnie nie wynika” (dz., kl. V).

Językowy obraz aktywności ludzi w trakcie wojny według uczniów

Poproszono uczniów, aby określili, jakiego rodzaju aktywność podejmują ludzie podczas wojny. Sformułowali oni 820 propozycji tej aktywności²⁶,

²⁵ Badania prowadzono przed ogłoszeniem stanu epidemicznego w Polsce, kiedy do naszego kraju docierały pierwsze medialne informacje z Chin.

²⁶ Niektórzy uczniowie wymieniali i opisywali kilka aktywności.

które zostały pokategoryzowane, a wyłonione kategorie zaprezentowano w tabeli 2 wraz z przykładowymi wypowiedziami uczniów.

Tabela 2

Aktywności ludzi podczas trwania wojny według uczniów klas IV-VII

Kategorie aktywności ludzi	%	Przykłady wypowiedzi uczniów
Związane z walką (zabijaniem)	34,63	<i>„w trakcie wojny ludzie walczą” (dz., kl. VII), „mężczyźni walczą” (dz., kl. VII), „w trakcie wojny ludzie walczą, czasem mszczą się za krzywdy, robią innym krzywdę” (dz., kl. V), „walczą, biją się między sobą” (dz., kl. V), „niektórzy walczą, (...) mordują, naumyślnie zabijają” (dz., kl. V), „strzelają do siebie lub biją się” (dz., kl. V), „ludzie w trakcie wojny strzelają się i zabijają” (ch., kl. V), „szykują broń, miejsce wojny. Walczą z drugim krajem albo drugimi osobami” (dz., kl. VI), „zabijają wrogów” (dz., kl. IV), „walczą w obronie kraju lub atakują inny kraj” (ch. kl. V), „podczas wojny ludzie próbują walczyć o swoje, walczą i umierają za ojczyznę” (dz., kl. V), „podczas wojny wiele ludzi walczy o wygraną. Reszta im pomaga i stara się przetrwać. Dążą do sukcesu” (ch., kl. VII), „dzielą się na dwie grupy: cywile i żołnierze. Cywile często pomagają wojsku albo tej stronie, która walczy w słusznej sprawie. Żołnierze walczą z rozkazów od dowódców i nie mają możliwości się z nimi sprzeciwić” (ch., kl. VII)</i>
Związane z ochroną (obroną, przeżyciem, przetrwaniem)	20,97	<i>„w trakcie wojny ludzie (...) chronią siebie i rodzinę, wspierają siebie, starają się przetrwać ten trudny czas” (ch., k. VII), „w trakcie wojny ludzie próbują przetrwać i nie odnieść znaczących strat” (ch., kl. VII), „ludzie podczas wojny (...) chowają się, próbują przetrwać” (dz., kl. VII), „bronią siebie, rodzinę, znajomych, przedmioty” (ch., kl. VII), „ludzie w trakcie wojny próbują się chronić, ale gdy się to nie uda, to dzieje się przykra rzecz” (dz., kl. V), „chowają się w schronach” (ch., kl. VI), „moim zdaniem, ludzie w trakcie wojny uciekają do kanałów lub piwnic, po prostu w bezpieczne miejsce” (ch., kl. V)</i>
Związane z ucieczką (emigracją)	14,02	<i>„uciekają jak najdalej od miejsca walki, np. do państwa, w którym jej nie ma” (ch., kl. V), „w trakcie wojny ludzie emigrują do innych krajów” (ch., kl. V), „uciekają do innych krajów, w których nie ma wojny” (dz., kl. V), „przeprowadzają się do innych krajów, w których jest bezpiecznie” (dz., kl. V), „uciekają do Europy” (ch., kl. VI)</i>
Związane z cierpieniem	11,11	<i>„płaczą po umarłych, modlą się do Boga o szczęście” (dz., kl. V), „płaczą, czują smutek, strach” (ch., kl. V), „mamy broń swoje dzieci. Martwią się o siebie i swoich bliskich. Dzieci boją się o swoich ojców” (ch., kl. V), „boją się o życie swoje i bliskich” (? , kl. VI), „cierpią, są nieszczęśliwi” (ch., kl. V), „tęsknią za bliskimi” (dz., kl. VII), „cywile żyją w strachu, nie wiedzą czy przeżyją do jutra, nie wiedzą, czy będą mieli co jeść, lub pić” (dz., kl. VII)</i>

Związane z utratą życia	7,68	„w trakcie wojny ludzie (...) giną za ojczyznę” (ch., kl. VII), „tracą innych” (ch. kl. VI), „są bardzo ostrożni, ponieważ jak zrobią coś źle, to przyplacą życiem” (dz., kl. V), „idą do obozu koncentracyjnego, na mękę, pewną śmierć” (dz., kl. V), „na wojnie ludzie giną, zabijają się i okaleczają” (ch., kl. V), „umierają, krwawią” (dz., kl. IV), „żołnierze próbują nie zginąć” (ch., kl. VI), „umierają” (ch., kl. VI), „giną i (...) nie myślą o innych ludziach, których umierają rodziny” (ch., kl. V)
Związane z życiem	10,00	„w trakcie wojny ludzie głodują” (ch., kl. V), „zbierają zapasy” (dz., kl. V), „w trakcie wojny ludzie starają się przeżyć” (ch., kl. VI), „jedzą racje żywnościowe” (ch., kl. V), „udawają, że nic się nie stało, ciągle żyją jak zawsze” (ch., kl. V), „normalnie żyją albo próbują przetrwać” (ch., kl. VII), „warunki życia znacznie się pogarszają” (ch., kl. VII)
Inne	0,97	„są wierni ojczyźnie” (ch., kl. V), „mają niskie poczucie własnej wartości” (dz., kl. VI), „oszukują” (dz., kl. VI), „starają się złagodzić nieporozumienia” (dz., kl. VII)

Źródło: badania własne.

Z danych przedstawionych w tabeli wynika, że wojna kojarzy się uczniom z bezpośrednią walką (zabijaniem, biciem się z wykorzystaniem różnych narzędzi służących do walki i zabijania „*bronią palną, ostrą amunicją, zabijają się*” (ch., kl. VII)), której nie można zaniechać. Wojna jest związana z walką, niezależnie od woli jednostek (patrz ostatnia wypowiedź w tabeli odnosząca się do kategorii walka). Ludzie są wobec niej bezradni, wkręceni w machinę wojennych działań, stają się narzędziami w walce: „*są zaciągnięci do wojska*” (ch., kl. VII).

Stosunkowo niewielu, bo jedynie 10,00%, uczniów dostrzega, że w trakcie wojny ludzie wykonują szereg czynności związanych z życiem i próbują w tych trudnych, nienaturalnych warunkach organizować życie własne i bliskich. Znaczna część uczniów zwraca uwagę na działania związane z ochroną siebie, rodziny, dzieci. Jednak ta ochrona w wyobrażeniach badanych wiąże się w dużym stopniu z przebywaniem, chronieniem się w bunkrach i piwnicach. W wypowiedziach uczniów dominuje zatem obraz aktywności ludzi w trakcie wojny znany im z filmów historycznych, zwłaszcza odnoszących się do II wojny światowej. To obraz romantycznego bohatera umierającego za kraj z tradycyjnym stereotypowym podziałem ról i zadań: „*mężczyźni walczą w polu bitwy, nawet czasami dzieci, natomiast kobiety (jeśli dziecko jest w domu) starają się opiekować dzieckiem*” (dz., kl. V), „*mężczyźni wstępują do wojska oraz zostawiają własne rodziny. Kobiety i dzieci pewnie muszą się ukrywać, albo uciekać z kraju*” (dz. kl. VII), „*mężczyźni idą walczyć, kobiety pomagają w szpitalach polowych*” (dz., kl. VII). Uczniowie dostrzegają też zmienione warunki życia,

w których ludzie próbują „normalnie żyć” i „każdy żyje jak może” (ch., kl. VI) ale też, jak to zauważyła jedna z dziewczynek: „doceniają nawet najmniejszą rzecz, czy pomoc, dużo bardziej niż my dziś” (dz., kl. VI).

Obraz aktywności dorosłych w trakcie wojny według uczniów

W odniesieniu do aktywności dorosłych w trakcie wojny, uczniowie sformułowali 548 skojarzeń, które poddano analizie i pokategoryzowano. Tabela 3 przedstawia wyodrębnione kategorie i przykładowe odpowiedzi uczniów. Najwięcej wypowiedzi (21,90%) dotyczyło trudu wojennego życia, niełatwej codzienności wypełnionej staraniami, zapewnieniem pożywienia i tym podobnymi. Uczniowie dokonali oceny jakości życia dorosłych podczas wojennego niepokoju, wskazując na trudności, obciążenia (także emocjonalne), zmaganie się z biedą, niedostatkiem, strachem. Ich wypowiedzi odnosiły się też do zadań, jakie podejmują dorośli w związku z ich odpowiedzialnością za najmłodsze pokolenie. Aż 18,43% skojarzeń zorientowanych było wokół zagadnienia ochrony (obrony, troski) dzieci. Badani postrzegają też wojnę jako walkę (15,33% odpowiedzi). Stosunkowo niewielu uczniów (5,30%) odnosiło się do śmierci jako doświadczenia będącego udziałem ludzi w sytuacji wojny.

Tabela 3

Aktywności dorosłych podczas wojny w opiniach uczniów klas IV-VII

Kategorie aktywności dorosłych	%	Przykłady wypowiedzi uczniów
Codziennego życie	21,90	Odniesienia do zadań i czynności osób dorosłych: „szukają pożywienia dla nich i dla swojej rodziny” (dz., kl. VII), „muszą walczyć o jedzenie i picie” (ch., kl. VII), „ich życie wygląda o wiele trudniej, ciężiej jest zarobić niektórym pieniądze” (ch., kl. VI), „nie mają pracy, przez co nie mają pieniędzy na jedzenie, picie, poza tym sklepy są nieczynne” (dz., kl. VI), „życie ludzi dorosłych w czasie wojny jest bardzo trudne, ponieważ muszą wykarmić nie tylko siebie, lecz także swoje dzieci lub bliskich” (dz., kl. VI), „mieszkają w ciasnych mieszkaniach, oczekują aż wojna się skończy” (ch., kl. VII); Oceny jakości życia osób dorosłych: „w trakcie wojny życie ludzi dorosłych wygląda strasznie i okropnie” (dz., kl. V), „mają biedne życie, bo muszą walczyć” (ch., kl. V), „życie ludzi dorosłych w trakcie trwania wojny jest bardzo niespokojne” (dz., kl. V), „ciężko, trudno” (ch., kl. VII), „ciężko, ponieważ walczą z ciężkościami, które spotkały naród” (ch., kl. VII), „źle i niemiło, smutno, okropnie” (ch., kl. V), „smutne, niebezpieczne, napięte” (ch., kl. V)

Ochrona dzieci	18,43	„dorośli chronią dzieci przed śmiercią” (ch., kl. VI), „życie ludzi w trakcie wojny, według mnie skupia się na (...) jak mają, na trosce o swoje dzieci” (dz., kl. VI), „dorośli szczególną wartość przywiązują do dzieci, bronią je, opiekują się nimi” (ch., kl. V), „dorośli ludzie bronią swoje dzieci” (dz., kl. V), „mama musi chronić dzieci” (dz., kl. V), „dorośli starają się ratować swoje dzieci” (dz., kl. V), „dorośli muszą zapewnić jedzenie i bezpieczeństwo swoim dzieciom” (ch., kl. VII), „jeśli mają dzieci, często robią wszystko, by je ochronić” (dz., kl. VII)
Walka	15,33	„walczą w imię swojego kraju” (dz., kl. VI), „próbują dostać się do wojska, pomagają żołnierzom, transportują amunicję, (...), strzelają” (ch., kl. VI), „część z nich walczy, druga część wykonuje pociski do pistoletów” (dz., kl. VII), „idą do wojska aby walczyć za ojczyznę” (ch., kl. VII), „najczęściej odbywa się obowiązkowy pobór do wojska, więc czas wojny to generalnie służba wojskowa” (ch., kl. VII), „w trakcie wojny dorośli ludzie walczą, spiskują, tworzą tajne organizacje” (dz., kl. VII), „ludzie dorośli muszą się stawić do wojska lub służyć jako medycy” (ch., kl. VII)
Emocje	13,50	„życie w strachu, niepewność” (ch., kl. VI), „jest ono smutne, nieprzyjemne, nieszczęśliwe” (ch., kl. VII), „ludzie żyją w niepewności i obawie o siebie” (dz., kl. VII), „boją się o swoje życie” (dz., kl. VI), „smutek, rozpacz, strach” (ch., kl. V), „dużo stresu, (...) obawa o życie dzieci” (dz., kl. VI), „(...) mają nieprzyjemne myśli” (dz., kl. V), „są smutni i wystraszeni” (dz., kl. V), „podczas wojny dorośli panikują (...)” (dz., kl. V)
Dążenie do przeżycia	10,95	„życie w trakcie wojny ludzi dorosłych jest trudne (tak samo jak dzieci). Starają się przeżyć, chowają się” (dz., kl. VI), „chronią się” (dz., kl. VII), „ukrywają się w bunkrze” (dz., kl. V), „starsi ludzie próbują chronić siebie (...)” (dz., kl. V), „najczęściej są oni schowani w swoich bunkrach” (dz., kl. V), „niektórzy walczą o własną skórę” (ch., kl. V), „próbują nie zginąć (przeżyć)” (ch., kl. V)
Ochrona innych ludzi	7,85	„ludzie dorośli podczas wojny zazwyczaj starają się uchronić bliskich” (dz., kl. VI), „opiekują się rodziną, budują morale i zaufanie, starają się pomagać” (dz., kl. VII), „ludzie dorośli w trakcie wojny muszą zrobić wszystko, aby uchronić swoją rodzinę oraz ojczyznę” (dz., kl. VII), „dorośli przede wszystkim chcą uchronić swoją rodzinę” (dz., kl. VII), „jeżeli są np. (...) lub opiekunami starszych osób (np. ich własnych rodziców) z pewnością chyba chcą dla nich jak najlepiej, często sami się poświęcają” (dz., kl. VII), „myślą, co zrobić ze swoją rodziną, co zrobić, żeby wyszło jak najlepiej dla niej” (ch., kl. VII)

Utrata życia	5,30	<i>„w trakcie wojny ludzie (...) giną za ojczyznę” (ch., kl. VII), „umierają” (dz., kl. V), „(...) chcą oddać życie za innych” (ch., kl. IV), „giną” (ch., kl. V), „zaciągają się do wojska albo są do niego rekrutowani, dużo z nich nie wraca” (ch., kl. VI)</i>
Ucieczka	5,11	<i>„w trakcie wojny ludzie najczęściej uciekają” (ch., kl. VII), „życie dorosłych w trakcie wojny (...) albo uciezka” (ch., kl. V), „muszą uciekać i do tego opiekować się dziećmi” (dz., kl. V), „uciekają na emigrację” (ch., kl. V), „dorośli mają obowiązek walczyć, ale też mogą uciekać, więc walczą i uciekają” (dz., kl. V), „w trakcie wojny starsi ludzie wyjeżdżają (...)” (dz., kl. V)</i>
Doświadczanie przemocy	0,91	<i>„są bici i zmuszani do niewolniczej pracy” (dz., kl. VII), „przymusowa praca na wojnie, obozy koncentracyjne” (dz., kl. VI)</i>
Inne	0,72	

Źródło: badania własne.

Z wypowiedzi części uczniów (4,92%)²⁷ wynika, że inne zadania w trakcie działań wojennych przypisane są mężczyznom a inne kobietom. Do zadań mężczyzn należy walka z przeciwnikiem i poświęcenie życia: *„niektórzy dorośli mężczyźni wstępują do wojska, a ci co nie wstępują do wojska próbują przeżyć” (ch., kl. VII), „jeśli chodzi o mężczyzn, to są zabierani do walki” (dz., kl. VII), „mężczyźni najczęściej walczą” (dz., kl. V), „większość mężczyzn idzie na front” (ch., kl. VII), „mężczyźni: wstąpienie do armii, udział w walkach” (dz., kl. VI). Zdaniem uczniów, mężczyźni muszą wykazać się męstwem i odwagą: „mężczyźni dzielnie walczą” (dz., kl. VI). Badani dostrzegają, że mężczyźni zostają odseparowani od rodziny: *„dorośli, najczęściej mężczyźni, walczą na wojnach. Nie mogą wtedy być z rodziną” (dz., kl. V), co wiąże się z doświadczaniem „trudnych” emocji: „są smutni i wystraszeni” (dz., kl. V).**

Natomiast, do zadań kobiet należy:

- utrzymanie rodziny: *„kobiety muszą utrzymać rodziny, co jest utrudnione przez likwidowanie miejsc pracy” (ch., kl. VII), „kobiety gotują” (dz., kl. VII);*
- troska o dzieci i innych członków rodziny: *„kobiety w tym czasie zajmują się dziećmi i resztą rodziny” (dz. kl. VII), „kobiety najczęściej chronią dzieci i próbują się ukryć” (dz., kl. V), „mama musi chronić dzieci” (dz., kl. V), „kobiety zajmują się dziećmi i dobytkiem” (dz., kl. VII);*
- walka o przeżycie swoje i dzieci: *„kobiety zwykle walczą o życie swoje i ich dzieci” (dz., kl. V), „dziewczyzny się chowają” (ch., kl. V);*

²⁷ Nie zadałam pytania, które wymagałoby odniesienia się przez uczniów do zadań kobiet i mężczyzn w trakcie wojny. Spontaniczne odpowiedzi udzielone przez badanych pokazują tradycyjne, stereotypowe myślenie o zadaniach „męskich” i „kobięcych”.

- wychowanie dzieci: „kobiety: ochranianie dzieci i wychowywanie ich jak najlepiej” (dz., kl. VI);

- praca w domu: „kobiety, jeżeli mogą, pracują lub są w domu” (ch., kl. VI), „kobiety pracują w domu” (ch., kl. VII), „kobiety (...) pracują, żeby mieć co jeść i pić” (dz., kl. V);

- działania pomocowe: „mężczyźni walczą, a kobiety im pomagają” (ch., kl. VII);

- zadania sanitarno-medyczne: „kobiety opatrują rannych” (dz., kl. VII), „doroste kobiety najczęściej pracują w szpitalu” (dz., kl. VI), „kobiety opiekują się rannymi” (dz., kl. V), „kobiety idą np. do AK jako pielęgniarki wojskowe” (dz., kl. VI), „kobiety zostają sanitariuszkami” (ch., kl. V).

Uczniowie dostrzegają, że w czasie wojennego niepokoju kobiety stają się obiektami przemocy: „kobiety są często wykorzystywane seksualnie przez ludzi wroga” (ch., kl. VII).

Obraz aktywności dzieci w trakcie wojny według uczniów

Na pytanie dotyczące aktywności dzieci w trakcie trwania wojny uczniowie sformułowali łącznie 668 propozycji. W swoich wypowiedziach przede wszystkim skoncentrowali się na własnych emocjach doświadczanych przez młode pokolenie uczestniczące w wojnie (prawie 34% wypowiedzi). Dominowały głównie: lęk, strach oraz inne ujemne emocje, wyrażające niepokój o własne życie, życie najbliższych, niepewność, smutek, żal, przerażenie, rozpacz i tym podobne. Uczniowie wskazywali na „życie w stresie” i „emocjonalne rany” wywołujące cierpienie, prowadzące do „załamania nerwowego”, z którego „trudno się wyleczyć”. Próbowali też wyrazić słowami wyobrażenie o emocjach, które wywołane są poczuciem bezradności, bezsilności, różnego typu ograniczeniami, przymusem. Wiele wypowiedzi dotyczyło codziennego życia i aktywności wynikających z roli dziecka (zabawa, nauka), ale też takich, które, zdaniem badanych, młodzi ludzie podejmują tylko w sytuacji niewoli. Można do nich zaliczyć na przykład działalność konspiracyjną, w szczególności roznoszenie tajnych wiadomości, korespondencji i tym podobnych. Uczniowie wskazywali, że w trakcie wojny dzieci ukrywają się (prawie 12% wypowiedzi). Część ich wypowiedzi wiąże się dokonywaniem ocen jakości życia młodego pokolenia w sytuacji wojennego niepokoju. Uczniowie oceniają życie dzieci w trakcie trwania wojny jako złe, smutne, straszne, okropne. Niewielka część odpowiedzi (0,61%) została przyporządkowana do kategorii: „inne”, bowiem wypowiedzi kilkorga dzieci nie mieszczą się w żadnej z wyodrębnionych kategorii, co przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4

Aktywności dzieci podczas wojny w opiniach uczniów klas IV-VII

Kategorie aktywności dzieci	%	Przykładowe wypowiedzi uczniów
Emocje	33,98	„dzieci boją się wojny” (ch., kl. VI), „dzieci zawsze boją się wychodzić z domu” (dz., kl. VII), „(...) boją się, popadają w depresję (...)” (ch., kl. VII), „zamykają się w domach i boją się każdego, kto zapuka do drzwi” (dz., kl. V), „żyją w strachu i niepokoju” (ch., kl. VII), „martwią się o swoje życie i o życie rodziny” (ch., kl. VI), „dzieci boją się o rodziców i rodzeństwo, żeby nie zginęli” (dz., kl. V), „dzieci są przerażone, boją się. Są zdruzgotane oraz przygnębione” (dz., kl. VI), „strach, troska, smutne myśli” (dz., kl. VII), „przerażenie, stres, niepokój” (dz., k. VII), „dzieci czują strach, przerażenie i martwią się o swoją rodzinę i swój dom” (dz., kl. VII), „są wystraszone i boją się, że w którymś momencie mogą zginąć” (ch., kl. VII), „dzieci w trakcie wojny bardzo się boją, nie wychodzą z domu” (ch., kl. V), „strach, że wszystko stracisz, smutek, nie ma odpowiedzi dlaczego” (dz., kl. V), „nienawidzą, mają dużo ran” (dz., kl. VI)
Codzienne życie	19,31	Odniesienia do typowego dzieciństwa: „żyją normalnym ale biedniejszym życiem” (dz., kl. VII), „starają się normalnie żyć, bawić się” (dz., kl. VII), „dzieci chcą jednak normalnie żyć, dlatego bawią się z rówieśnikami i starają się prowadzić normalne życie” (dz., kl. VII), „dzieci chodzą do przedszkola, szkoły, jeżeli to możliwe, a jak nie to zostają w domu” (dz., kl. VII), „grają w piłkę na dziedzińcu swojego domu” (ch., kl. V), „pomagają rodzicom” (ch., kl. VI), „zabawa na trzepaku” (ch., kl. VI) Odniesienia do wojennego dzieciństwa: „dzieci muszą potajemnie się uczyć, zdobywać jedzenie” (dz. kl. VI), „dzieci w trakcie wojny albo siedzą w domu, albo z pola bitwy zabierają rannych” (ch., kl. V), „dzieci przenoszą listy do innych osób, pomagają dorosłym” (dz., kl. IV), „dzieci potajemnie przynosiły pocztę” (dz., kl. V), „muszą się uczyć narzuconego języka w szkołach” (dz., kl. V)
Ukrywanie się	11,98	„dzieci nie mogą się bronić, tylko uciekają i się chowają” (ch., kl. V), „dzieci podczas trwania wojny ukrywają się” (ch., kl. VI), „chowają się przed złymi ludźmi, którzy chcą je zabić” (dz., kl. IV), „dzieci w czasie wojny uciekają, (...) i znajdują kryjówki” (dz., kl. IV), „dzieci w trakcie wojny, moim zdaniem, chronią się w schronach” (dz., kl. V), „chowają się w bezpiecznych miejscach” (ch., kl. VI), „dzieci boją się, ukrywają się przed strzałami” (dz., kl. VI), „chowają się przed pociskami” (ch., kl. VI)

Wojenne dzieciństwo	11,38	<i>„myślę, że mają okropne dzieciństwo i pragną żyć w lepszych warunkach” (dz., kl. V), „wojna psuje im dzieciństwo i wspomnienia oraz nie pozwala zbudować im ugruntowanych wartości np. ufności” (dz., kl. VI), „niefajnie, bo muszą siedzieć w okopach i słuchać strzelanin” (ch., kl. VI), „życie dzieci jest pełne smutku i płaczu, jakby z jakiegoś filmu dokumentalnego” (dz., kl. V), „życie dzieci w trakcie trwania wojny wygląda okropnie (...)” (dz., kl. V), „dzieci są bardziej pokrzywdzone, niż dorośli, ponieważ dorośli sporą część swojego życia przeżyli a dzieci nie” (dz., kl. V), „źle i niemiło (...)” (ch., kl. V)</i>
Walka	5,83	<i>„zostają wzięci do pobrania, ładowania i rzucania różnymi broniąmi” (dz., kl. VI), „są szpiegami swojego kraju, idą na wojnę” (ch., kl. V), „starają się walczyć o niepodległość” (dz., kl. VII), „robią mały sabotaż, wstępują do harcerstwa” (ch., kl. VII), „niektóre odważne, a czasem nawet wszystkie dzieci walczą z innymi” (dz., kl. V), „(...) potem przychodzi duch walki i chcą oddać krew za naszą ojczyznę” (ch. kl. VII), „dzieci próbują walczyć poprzez strajki” (dz., kl. VII)</i>
Ucieczka	5,69	<i>„wyjeżdżają z rodzicami do innego kraju” (dz., kl. V), „zostają wywiezieni w bezpieczne miejsce” (ch., kl. V), „dzieci uciekają z domów przed bombardowaniem” (dz., kl. V), „cały czas przenoszone z miejsca na miejsce” (ch., kl. VI), „dzieci w trakcie wojny słuchają rodziców i wyjeżdżają do innych krajów” (dz., kl. V)</i>
Utrata życia własnego lub bliskich	4,49	<i>„wojna to ciężki czas dla nich, bo często tracą bliskich” (dz., kl. VI), „większość umiera albo jest ranna” (dz., kl. V), „są w obozie koncentracyjnym, umierają tam” (dz., kl. V), „umierają np. w szpitalach” (ch., kl. VI), „wiele dzieci traci swoich rodziców w czasie trwania wojny, a część traci własne życie” (ch., kl. VII)</i>
Ograniczenia	4,34	<i>„dzieci nie mogą się bawić” (dz., kl. V), „brak nauki, zabawy” (ch., kl. V), „dzieciom brakuje miłości i radości” (ch., kl. VI), „mają problem z nauką, szkoły raczej nie działają” (ch., kl. VI), „nie mają możliwości realizowania swoich marzeń, muszą szybko dorosnąć i nie mogą się uczyć” (dz., kl. VII)</i>
Doświadczenie przemocy	2,39	<i>„dzieci są bite, zła postawa dorosłych w stosunku do dzieci” (dz., kl. VI), „są zabierane do obozów” (dz., kl. IV), „są czasami brane w niewolę ze swoimi rodzicami i ciężko pracują” (dz., kl. V), „są wykorzystywane do ciężkich prac” (dz., kl. V)</i>

Źródło: badania własne.

Uczniowie w swoich wypowiedziach wskazują, że doświadczenia wojenne dzieci są zróżnicowane ze względu na ich wiek: „*małe dzieci nie zdają sobie wtedy sprawy co się dzieje*” (dz., kl. VII), „*dzieci w wieku 1-4 nie wiedzą o co chodzi, w wieku 5-7 wiedzą, że dzieje się coś złego, dzieci w wieku 11-16 lat już wiedzą prawie wszystko. 17+ stają się przeciętnymi dorosłymi*” (dz., kl. VII). Uczniowie wskazują na niezrozumienie sytuacji, zagubienie młodszych dzieci w innej, niż wcześniej, rzeczywistości, na przykład: „*zapewne (szczególnie młodsze) nie rozumieją, co się dzieje*” (dz., kl. VII), „*dzieci niektóre nie zdają sobie sprawy, co to jest*” (ch., kl. V), „*są nieświadome tego, co się dzieje*” (dz. kl. V), „*młodsze nie wiedzą, co się dzieje, starsze rozumieją co się dzieje wokół nich*” (ch., kl. V). Dostrzegają bezradność dzieci wobec sytuacji, w której się znalazły: „*dzieci są (...) zabłąkane, bo nie wiedzą, co się dzieje i nie wiedzą, jak sobie z tym poradzić*” (dz., kl. VI).

Podsumowanie

Językowy obraz wojny w ujęciu uczniów klas IV-VII jest zróżnicowany i odzwierciedla zarówno indywidualną perspektywę, jak i perspektywę wspólną oraz perspektywę pokolenia, które nie doświadczyło wojny, a zna ją z przekazów historycznych, opracowań naukowych i dokumentów, filmów, literatury, przekazów popularyzatorskich i tym podobnych. Jest odzwierciedleniem tego, co uczniowie wiedzą na temat wojny z prezentowanych im faktów i ich interpretacji dokonywanych przez inne osoby. Stanowi zatem obraz „z drugiej ręki”, wyobrażenie tego, czym jest, czym może być doświadczenie wojny.

Uczniowie w swoich wypowiedziach tworzą językowy obraz wojny jako złego, traumatycznego, „okropnego”, stresującego doświadczenia ludzi. Wykorzystują znane im metafory i związki frazeologiczne lub tworzą własne, pozwalające nazwać, odzwierciedlić tragizm wojennych doświadczeń ludzi. Mówią o: „*krwawej wojnie*”, „*krwawym piekle*”, „*krwawym pobojuwisku*”, „*ludzkiej rzeźni*”, o doświadczeniu pozostawiającym „*ślady, które trudno zmyć*”, „*katastrofie kraju i ludzi*”, „*rozwalonym świecie*”, „*wielkiej masakrze*”, „*katastrofalnych skutkach*” i tym podobnych. Starają się zwerbalizować tragizm doświadczeń indywidualnych i zbiorowych, a właściwymi środkami językowymi stają się wulgaryzmy, jak „*gówno*”, „*wielkie gówno*”. Zdaniem uczniów, ludzie podczas wojny uruchamiają różne strategie i sposoby bezpośredniej walki z przeciwnikiem (wrogiem, najeźdźcą, okupantem) i przemocy (walczą, biją się, zabijają, mordują, torturują, gazują, gwałcą, mszczą się, okaleczają, robią innym krzywdę itp.), ale również strategie przetrwania (ochrony siebie i innych ludzi, ucieczki przed niebezpieczeństwem). Dostrzegają różne doświadczenia ludzi ze względu na wiek i płeć. Jak wyni-

ka z zaprezentowanego fragmentu badań, osoby dorosłe koncentrują swoją energię i działania wokół zabezpieczenia i organizacji codziennego życia własnego oraz bliskich, jak też ochrony dzieci przed zagrożeniem. Odmienne doświadczenia, zdaniem uczniów, mają jednak mężczyźni i kobiety. Pierwsi biorą udział w bezpośredniej walce, natomiast kobiety zajmują się organizowaniem życia i ochroną dzieci, ludzi starszych, innych członków rodziny. Inne doświadczenia są, według badanych, udziałem dzieci. Te, zdaniem uczniów, w sytuacji zagrożenia zdrowia i życia własnego oraz bliskich osób doświadczają „nieprzyjemnych” niechcianych emocji i uczuć „burzących harmonię i wyzwalających zachowania obronne”²⁸, jak chowanie się, chronienie się, ucieczka. Z wypowiedzi badanych wyłania się trudny obraz rzeczywistości wojennej osób dorosłych oraz obraz bolesnego przepełnionego strachem, łzami dzieciństwa.

Na zakończenie warto podkreślić, że językowy obraz wojny wyrażony przez uczniów klas IV-VII jest nie tylko obrazem odpowiadającym ujęciu słownikowemu typu: *wojna to walka, wojna to konflikt, wojna to starcie zbrojne*; wartościującym: *wojna to coś złego, wojna jest okropna, wojna jest zła*, lecz zawiera wiele aspektów, niuansów, szczegółów niekoniecznie oczywistych, a istotnych z perspektywy badanych, gdyż podkreślanych w ich wypowiedziach, na przykład: „*w trakcie wojny księża odprawiają więcej mszy, a ludzie się modlą*”, „*inni żyją jak nigdy nic, uciekają od rzeczywistości, po prostu się tym nie przejmują*”, „*żołnierze walczą z rozkazów dowódców i nie mają możliwości się z nimi sprzeciwić*”, „*cywilni ludzie podczas wojny często są po prostu bezbronni*”, „*dzieci boją się o swoich ojców*”, „*chowają się przestraszeni w kątach*”, „*wojna zmienia życie o 180 stopni. Muszą oni zrezygnować ze swojego dawnego życia*”, „*bo ktoś może być miły, a tak naprawdę w kieszeni trzyma broń*”. Powyższe refleksje i interpretacje sformułowane przez uczniów inspirują do kolejnych pytań, na przykład: Czego ludziom brakuje w trakcie wojny? Co można zrobić, żeby wojny uniknąć?²⁹, by uzupełnić opis językowego obrazu wojny z perspektywy uczniów klas IV-VII.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012.
Dereń E., Nowak T., Polański E., *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*, ARTI, Warszawa 2012.
Drabik L., Kubiak-Sokół A., Sobol E., Wiśniakowa L., *Słownik języka polskiego PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

²⁸ H. Gasiul, *Teorie emocji i motywacji*, Warszawa 2007, s. 35.

²⁹ Materiał znajduje się w opracowaniu i przygotowaniu do publikacji.

- Drabik L., Sobol E., Stankiewicz A., *Słownik idiomów polskich PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Gasiul H., *Teorie emocji i motywacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007.
- <https://sjp.pwn.pl/szukaj/wojna.html>, [dostęp: 15.04.2020 r.]
- Hinczer F., *Stosunek dziecka polskiego do wojny*, „Szkoła Powszechna”, zeszyt II, Warszawa 1920.
- Humboldt W., *O myśli i mowie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2011.
- Kuszak K., *Interpretacje pojęcia wojny według uczniów klas starszych szkoły podstawowej*, [w:] *Dziecięce interpretacje rzeczywistości. Werbalne i pozawerbalne reprezentacje dziecięcych znaczeń*, red. E. Kochanowska, 2020 (w druku).
- Nowak T., *Język w świetle odkryć nauki*, Petrus, Kraków 2011.
- Popularny słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Ibis, Poznań 2009.
- Słownik 3w1, wyrazów obcych, synonimów, frazeologiczny*, Wydawnictwo Buchmann, Warszawa 2012.
- Sobol E., *Słownik frazeologiczny PWN z Bralczykiem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Tokarski R., *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014.